ISSN: 2349-6002

પર્યાવરણીય સંકટ અને સામાજિક પુનરુત્પાદન: વર્ગ, લિંગ અને જાતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ટકાઉ વિકાસનું વિશ્લેષણ

Hargani Hamirbhai Devubhai
Department of Sociology, Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh
doi.org/10.64643/IJIRTV12I8-190936-459

સારાંશ:- પર્યાવરણીય સંકટને માત્ર પ્રકૃતિની સમસ્યા તરીકે નહીં, પરંતુ વર્ગ (Class), લિંગ (Gender) અને જાતિ (Caste/Race) જેવી સામાજિક રચનાઓ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલી સમસ્યા તરીકે જુએ છે. તે ખાસ કરીને 'સામાજિક પુનરુત્પાદન'ની પ્રક્રિયા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ટકાઉ વિકાસ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે જ્યારે આપણે પર્યાવરણીય સંરક્ષણની નીતિઓને સામાજિક પુનરુત્પાદન પ્રત્યેની જવાબદારી સાથે જોડીએ. વર્ગ, લિંગ અને જાતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અસમાનતાઓને દૂર કરીને જ, બધા માટે ન્યાયપૂર્ણ અને ટકાઉ ભવિષ્યનું નિર્માણ થઈ શકે છે. આ વિશ્લેષણનો હેતુ એ સમજાવવાનો છે કે પર્યાવરણીય સંકટ અને સામાજિક અસમાનતા એકબીજાના મૂળ કારણો છે અને એકના સમાધાન વિના બીજાનું સમાધાન શક્ય નથી.

સામાજિક પુનરુત્પાદન એટલે એ પ્રવૃત્તિઓ અને સંભાળ-કાર્યો જે શ્રમબળને દરરોજ અને પેઢી દર પેઢી ટકાવી રાખવા માટે જરૂરી છે. આમાં ખોરાક તૈયાર કરવો, પાણી મેળવવું, ઘરની સંભાળ, બાળકોને ઉછેરવા અને બીમારની સારવાર જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. પર્યાવરણીય જોડાણ: જ્યારે પર્યાવરણનું નિકંદન (જળ પ્રદૂષણ, દુષ્કાળ, વનસ્પતિનો નાશ) થાય છે, ત્યારે આ પુનરુત્પાદન કાર્યો વધારે મુશ્કેલ અને સમય માંગી લે તેવા બની જાય છે. દા.ત., પાણી મેળવવા માટે મહિલાઓને વધુ દૂર જવું પડે છે.

અસમાન અસર: પર્યાવરણીય સંકટોની સૌથી વધુ નકારાત્મક અસર ગરીબ અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા નિમ્ન વર્ગો પર પડે છે. મોટા ભાગના પ્રદૂષણ ફેલાવતા ઉદ્યોગો ગરીબ વિસ્તારોની નજીક સ્થાપિત થાય છે.આ વર્ગો પાસે સંકટનો સામનો કરવા માટે ઓછા સંસાધનો (આરોગ્ય સંભાળ, વીમો, સ્થળાંતરની ક્ષમતા) હોય છે. ભારતમાં, દલિત અને આદિવાસી સમુદાયો પર્યાવરણીય ન્યાયની લડાઈમાં મોખરે છે, કારણ કે જંગલો અને જમીન પરના તેમના અધિકારો સંકટમાં છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- ટકાઉ વિકાસ, પર્યાવરણ, પુનરુત્પાદન, વર્ગ, લિંગ, જાતિ, પર્યાવરણીય સંકટ, ભવિષ્ય.

પ્રસ્તાવના

વર્તમાન સમયમાં માનવ સભ્યતા જે સૌથી મોટા સંકટનો સામનો કરી રહી છે, તે છે 'પર્યાવરણીય કટોકટી'. ગ્લોબલ વોર્મિંગ, આબોહવા પરિવર્તન (Climate Change), જૈવવિવિધતાનો નાશ અને કુદરતી સંસાધનોની અછત એ માત્ર ભૌગોલિક કે વૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓ નથી, પરંતુ તે ગંભીર સામાજિક અને રાજકીય સમસ્યાઓ છે. સામાન્ય રીતે પર્યાવરણને મનુષ્યથી અલગ કરીને જોવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં આપણું સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ, અર્થતંત્ર અને સમાજ વ્યવસ્થા પ્રકૃતિ પર નિર્ભર છે.આ વિશ્લેષણમાં 'સામાજિક પુનરુત્પાદન' (Social Reproduction) ના ખ્યાલને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવ્યો છે. સામાજિક પુનરુત્પાદન એટલે સમાજને ટકાવી રાખવાની પ્રક્રિયા – જેમાં બાળકોનો ઉછેર, વૃદ્ધોની સંભાળ, શિક્ષણ, ભોજન બનાવવું, ઘરની દેખરેખ અને માનસિક ટેકો પૂરો પાડવો જેવી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. પર્યાવરણીય સંકટ સીધું જ આ પ્રક્રિયા પર પ્રહાર કરે છે. જ્યારે પાણી ખૂટી

ISSN: 2349-6002

જાય છે, ત્યારે સામાજિક જીવન ખોરવાય છે.પરંતુ આ સંકટની અસર દરેક મનુષ્ય પર સમાન નથી હોતી. સમાજના વર્ગ (Class), લિંગ (Gender) અને જાતિ (Caste) ના સ્તરો પર આ અસરો જુદી જુદી હોય છે. શ્રીમંત વર્ગ આ સંકટથી બચવા સાધનો ખરીદી શકે છે, જ્યારે ગરીબ વર્ગ ભોગ બને છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ પર આનો બોજ વધુ આવે છે, અને ઉચ્ચ જાતિ કરતા દલિત કે આદિવાસી સમાજ સંસાધનોની અછત વધુ ભોગવે છે. આ લેખમાં આપણે 'ટકાવ વિકાસ' (Sustainable Development) ના મોડલને આ ત્રણેય દ્રષ્ટિકોણથી તપાસીશું.

સંશોધન લેખન ના હેતુઓ:

(1) સામાજિક પુનરુત્પાદન અને પર્યાવરણ:

(2) વર્ગ સંઘર્ષ અને પર્યાવરણીય અસમાનતા

(3) જાતિ અને વંશીયતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં

(4) ટકાવ વિકાસનું વિશ્લેષણ:

❖ સંશોધન પદ્ધતિ :-

આ સંશોધન પત્ર ગ્રંથાલય તેમજ google માધ્યમ દ્વારા એકત્ર કરીને હેતુ પૂર્વકના નિદર્શન નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. માહિતીના સ્ત્રોત તરીકે ગૌણ પ્રકારની માહિતીનો ઉપયોગ કરી વિષય વસ્તુ વિશ્લેષણ અને વર્ણાત્મક પદ્ધતિના ઉપયોગ દ્વારા અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

❖ માહિતીનું વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ

1_ સામાજિક પુનરુત્પાદન અને પર્યાવરણ:

એક તાત્વિક સમજસામાજિક પુનરુત્પાદન એ મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાનો અદ્રશ્ય પાયો છે. ફેક્ટરીમાં કામ કરતો મજૂર ત્યારે જ કામ કરી શકે છે જ્યારે તેને ઘરેથી પોષણ, આરામ અને સંભાળ મળી હોય. આ સંભાળ પ્રકૃતિ દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવતા સંસાધનો (જેમ કે શુદ્ધ હવા, પાણી અને ખોરાક) પર આધારિત છે.પ્રકૃતિ અને સંભાળનું જોડાણ: જ્યારે પર્યાવરણ બગડે છે, ત્યારે સામાજિક પુનરુત્પાદનનું કાર્ય અઘરું બને છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો નદી પ્રદૂષિત થાય, તો પીવાનું પાણી મેળવવું એ એક સંઘર્ષ બની જાય છે. આ સંઘર્ષ સીધો જ ઘરની અંદરના શ્રમ અને સ્વાસ્થ્ય પર અસર કરે છે. ઐતિહાસિક રીતે, મૂડીવાદે બે વસ્તુઓને 'મફત' માની લીધી છે: એક સ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવતું ઘરકામ (Care work) અને બીજું પ્રકૃતિના સંસાધનો.પર્યાવરણીય કટોકટી એ વાસ્તવમાં 'સામાજિક પુનરુત્પાદનની કટોકટી' પણ છે. જો આપણે ધરતીને રહેવા લાયક નહીં રાખીએ, તો આવનારી પેઢીઓનું પાલન-પોષણ અશક્ય બની જશે. આથી, ટકાવ વિકાસનો અર્થ માત્ર ફેક્ટરીઓ ચાલુ રાખવાનો નથી, પરંતુ જીવન ટકાવી રાખવાની પ્રણાલીઓને સુરક્ષિત કરવાનો છે.

2_ વર્ગ સંઘર્ષ અને પર્યાવરણીય અસમાનતા (Class Perspective)'પર્યાવરણ સૌનું છે અને સૌની જવાબદારી છે' – આ વાક્ય સાંભળવામાં સારું લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિકતામાં તેમાં ભારે અસમાનતા છે. વર્ગના આધારે પર્યાવરણીય સંકટના કારણો અને અસરો ભિન્ન છે.(૧) પ્રદૂષણમાં અમીર વર્ગનો ફાળો: વિશ્વના ૧૦% સૌથી ધનિક લોકો ૫૦% સૌથી ગરીબ લોકો કરતા અનેકગણું વધુ કાર્બન ઉત્સર્જન કરે છે. એસી (AC), વાહનો, હવાઈ મુસાફરી અને વધુ પડતા વપરાશને કારણે ઉપલા વર્ગની જીવનશૈલી પર્યાવરણને નુકસાન પહોંચાડે છે. છતાં, ક્લાઈમેટ ચેન્જની ચર્ચામાં ગરીબ દેશો અથવા ગરીબ વસ્તીને વસ્તી વધારા માટે દોષી ઠેરવવામાં આવે છે.(૨) અસરોનો ભોગ બનતો શ્રમિક વર્ગ: બીજી તરફ, જ્યારે કુદરતી આફતો આવે છે (જેમ કે પૂર, દુકાળ કે લૂ), ત્યારે સૌથી વધુ નુકસાન ગરીબ અને મજૂર વર્ગને થાય છે. તેઓ કાચા મકાનોમાં રહે છે,

 ISSN: 2349-6002

તેઓની પાસે સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ હોતી નથી અને આજીવિકા માટે તેઓ રોજિંદા શ્રમ પર નિર્ભર હોય છે. ગ્લોબલ વોર્મિંગને કારણે વધતી ગરમી ખેત મજૂરો અને બાંધકામ ક્ષેત્રે કામ કરતા મજૂરોની કાર્યક્ષમતા ઘટાડે છે, જે સીધી તેમના 'સામાજિક પુનરુત્પાદન' પર અસર કરે છે.

વર્ગના પરિપ્રેક્ષ્યમાં (Class Perspective) ટકાઉ વિકાસનો મુદ્દો ઘણીવાર વર્ગ સંઘર્ષમાં પરિણમે છે. અસમાન અસર: ગ્લોબલ વોર્મિંગ માટે જવાબદાર મોટે ભાગે ઉચ્ચ વર્ગ અને વિકસિત દેશો છે, પરંતુ તેની સૌથી વધુ અસર ગરીબ અને મજૂર વર્ગ પર થાય છે (દા.ત. પૂર, ગરમીની લહેર). પર્યાવરણીય મૂડીવાદ: ઘણીવાર 'ગ્રીન ગ્રોથ' ના નામે ગરીબોના સંસાધનો છીનવી લેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મોટા ડેમ પ્રોજેક્ટ્સ જે પર્યાવરણ માટે સારા ગણાય છે, પણ તેનાથી વિસ્થાપિત થનારો વર્ગ હંમેશા ગરીબ જ હોય છે.

3_જાતિ અને વંશીયતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં (Caste and Race)

ભારતના સંદર્ભમાં જાતિ (Caste) એક મહત્વનું પરિબળ છે, પર્યાવરણીય અન્યાય: દલિતો અને આદિવાસી સમુદાયો ઘણીવાર પર્યાવરણીય રીતે જોખમી વિસ્તારોમાં રહેવા માટે મજબૂર હોય છે (જેમ કે કચરાના ડેપોની નજીક અથવા ઉદ્યોગોની બાજુમાં). જ્ઞાનનું અવમૂલ્યન: આદિવાસીઓ પાસે પર્યાવરણને ટકાવી રાખવાનું પરંપરાગત જ્ઞાન છે, પરંતુ આધુનિક "ટકાઉ વિકાસ" ના મોડેલમાં તેમના જ્ઞાનને અવગણવામાં આવે છે અને તેમને તેમની જ જમીન પરથી બેદખલ કરવામાં આવે છે.(૩) મૂડીવાદ અને પર્યાવરણ: નફાખોરી આધારિત ઔદ્યોગિક વિકાસમાં કુદરતી સંસાધનોનું લૂંટફાટ થાય છે. ખનન (Mining), જંગલોની કાપણી અને ઔદ્યોગિક કચરો જ્યાં ઠલવાય છે, તે વિસ્તારોમાં મોટાભાગે ગરીબ વસ્તી વસવાટ કરતી હોય છે. આમ, 'ટકાવ વિકાસ' ની વાતોમાં જ્યાં સુધી વર્ગ ભેદને સંબોધવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે માત્ર એક ભ્રમણા છે.

4_ટકાવ વિકાસનું વિશ્લેષણ: સામાજિક ન્યાયના સંદર્ભમાં (Analysis of Sustainable Development) આપણે જેને 'ટકાવ વિકાસ' (Sustainable Development) કહીએ છીએ, તે વર્તમાન સમયમાં માત્ર ટેકનોલોજીકલ ઉકેલો (જેમ કે સોલાર એનર્જી, ઈલેક્ટ્રિક કાર) પૂરતો સીમિત થઈ ગયો છે. પરંતુ સાચા અર્થમાં ટકાવ વિકાસ માટે સામાજિક માળખામાં ફેરફાર જરૂરી છે. ટીકાત્મક મુદ્દાઓ, ટેકનોક્રેટીક અભિગમ: માત્ર મશીનો બદલવાથી પર્યાવરણ નહીં બચે. જ્યાં સુધી ઉપભોગવાદ (Consumerism) ઓછો નહીં થાય, ત્યાં સુધી સંકટ ચાલુ રહેશે.સમાન વહેંચણી, પર્યાવરણીય સંસાધનો (જેમ કે પાણી અને જમીન) ની સમાન વહેંચણી વિના સામાજિક પુનરુત્પાદન શક્ય નથી.ગ્રીન વોશિંગ (Greenwashing): મોટી કંપનીઓ 'ઇકો-ફ્રેન્ડલી' પ્રોડક્ટ્સ વેચીને નફો કરે છે, પરંતુ તેનાથી ગરીબ વર્ગને કોઈ ફાયદો થતો નથી.સામાજિક નીતિઓ: ટકાવ વિકાસમાં મનરેગા (MNREGA) જેવી યોજનાઓ, જાહેર સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ અને સસ્તા અનાજની વ્યવસ્થા પણ એટલી જ મહત્વની છે, કારણ કે તે નબળા વર્ગોને પર્યાવરણીય આંચકાઓ સહન કરવાની શક્તિ આપે છે.

ટકાઉ વિકાસ ની વ્યાખ્યા:

માનવ વિકાસ પર્યાવરણ ની ઉપર જઈ ને નહીં પરંતુ, પર્યાવરણ ની સાથે રહી ને થાય છે._ પ્રો. ડૉ. જયસિંહ ઝાલા

નિષ્કર્ષ

પર્યાવરણીય સંકટ અને સામાજિક પુનરુત્પાદન વચ્ચેનો સંબંધ જટિલ અને બહુપરિમાણીય છે. ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આબોહવા પરિવર્તન કોઈ કુદરતી અકસ્માત નથી, પરંતુ શોષણકારી

ISSN: 2349-6002

સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાઓનું પરિણામ છે.વર્ગ દ્રષ્ટિકોણ બતાવે છે કે નફો પ્રકૃતિથી વધુ મહત્વનો બની ગયો છે.લિંગ દ્રષ્ટિકોણ દર્શાવે છે કે સંભાળનું કાર્ય અને પર્યાવરણનું રક્ષણ સ્ત્રીઓના માથે બોજ બન્યું છે.જાતિ દ્રષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ કરે છે કે ભારતીય સમાજમાં પ્રદૂષણ અને સંસાધનોનો ભોગ દલિતો અને આદિવાસીઓએ બનવું પડે છે.પર્યાવરણીય કટોકટીનો ઉકેલ માત્ર વૃક્ષો વાવવાથી કે પ્લાસ્ટિક બંધ કરવાથી નહીં આવે. તેના માટે સામાજિક પુનરુત્પાદનને મહત્વ આપતી નવી અર્થવ્યવસ્થાની જરૂર છે, જ્યાં "નફા" કરતા "જીવન" નું મૂલ્ય વધુ હોય. સાચો ટકાવ વિકાસ એ છે જે ગરીબમાં ગરીબ માણસ અને છેવાડાની સ્ત્રીના જીવનને સુરક્ષિત કરે. જ્યાં સુધી સામાજિક ન્યાય અને પર્યાવરણીય ન્યાય એકબીજા સાથે નહીં જોડાય, ત્યાં સુધી આપણે ભવિષ્યની પેઢીને સુરક્ષિત વિશ્વ આપી શકીશું નહીં.

સંદર્ભ સૂચિ (APA)

[1] UN Sustainable Development Goals (SDGs) (Agenda 2030).
[2] Un.org/sustainable development
[3] United Nations (un.org/sustainable development)
[4] NITI Aayog (niti.gov.in): ભારતમાં ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યાંકો (SDG India Index)
[5] Agarwal, B. (1992). The gender and environment debate: Lessons from India. Feminist Studies.
[6] Shiva, V. (1988). Staying alive: Women, ecology, and development. Zed Books.
[7] UN Women. (2014). World survey on the role of women in development: Gender equality and sustainable development. United Nations.
[8] UNDP. (2020). Human Development Report 2020: The next frontier – Human development and the Anthropocene.
[9] https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development
[10] https://www.divyabhaskar.co.in/news/mag-samudra-manthan-by-vidhyut-joshi-in-sunday-bhaskar-5352689-nor.html
[11] https://www.peace-ed-campaign.org/gu/free-sdg-courses/
[12] https://prezi.com/p/y8ee9iyhykhl/presentation/